

Paweł Nieczuja-Ostrowski

Ormiańska diaspora w Europie. Przeszość i terażniejszość

Ormianie stanowią społeczność, której związki z Europą, w tym osadnictwo na jej obszarze, mają około dwutysiącletnią tradycję. Zapisali się oni w istotnie przeszłości wielu narodów europejskich, wnosząc znaczący wkład w ich rozwój gospodarczy i kulturowy, liczni wyróżnili się jako iluminatorzy europejskich kultur narodowych. Również aktualnie diaspora ormiańska w Europie jawi się jako społeczność aktywna, zauważalna w obrazie życia różnych narodów europejskich, tworząca liczne instytucje o charakterze religijnym, kulturalnym, gospodarczym i politycznym.

Współcześnie szacuje się, że w Europie¹ zamieszkuje 800–900 tys. Ormian, zaś w krajach Unii Europejskiej ok. 700 tys.² Stanowią oni, w zależności od szacunków, ok. 1/6–1/3 całej diaspory na świecie. Znaczące skupiska Ormian ukształtowały się w wielu krajach europejskich. Najliczniejsze znajduje się we Francji, którą zamieszkuje od 250 tys. do 450 tys. przedstawicieli tej narodowości, co stanowi (w zależności od źródeł) od 35% do 65% (tj. 2/3) Ormian w UE, oraz od 1/4 do 1/2 Ormian

¹ W opracowaniu tym nie uwzględnia się współczesnej Rosji. Uznaje się, iż ze względu na swoistość doświadczeń ormiańsko-rosyjskich, jak i położenie znacznych obszarów Rosji poza Europą, ich analiza wymaga odrębnego przedstawienia. Warto nadmienić, iż współczesną Rosję zamieszkuje znacząca diaspora ormiańska, zbliżona liczebnością do diaspory w całej Europie (bez części rosyjskiej). W 1989 r. zamieszkiwało ten kraj ponad 530 tys. Ormian. W wyniku licznej emigracji w latach 90. XX w. i na początku XXI w. powiększyła się ona dwukrotnie. Wg rosyjskiego spisu powszechnego w 2002 r. Federację Rosyjską zamieszkiwało ponad milion Ormian (w liczbie 1130 tys. stanowili oni szóstą z kolei mniejszość (nierosyjską grupę etniczną). *Wserosijskaâ perepis naseleniâ 2002 goda*, Federal'naâ Slużba Gosudarstwiennoj Statistiki, www.perepis2002.ru, odczyt z dn. 25.10.2007; *Mieždunarodnâjâ migraciâ 1997–2006*, Federal'naâ Slużba Gosudarstwiennoj Statistiki, www.gks.ru, odczyt z dn. 25.10.2007.

² A. Chodubski, *Ormianie jako diasporalna wspólnota narodowa i etniczna*, [w:] *Tożsamość kulturowa. Szkice o mniejszościach narodowych na Pomorzu Gdańskim*, red. A. Chodubski i A.K. Waśkiewicz, seria szósta, Gdańsk 2006, s. 63; *Armenian population in the world*, Armenia Diaspora, www.armeniadiaspora.com/population.html, odczyt z dn. 22.11.2011.

w Europie³. Druga najliczniejsza społeczność ormiańska we współczesnej Europie ukształtowała się na Ukrainie, którą zamieszkuje ok. 100 tys. Ormian⁴.

Znaczące skupiska znajdują się też w Bułgarii, Grecji, Hiszpanii, Niemczech, Polsce, Rumunii, Wielkiej Brytanii. Mniejsze, kilkudziesięczne, w Austrii, Belgii, Białorusi, Cyprze, Czechach, Estonii, Holandii, Litwie, Szwajcarii, Szwecji, Węgrzech, Włoszech⁵.

Na obszarze Europy osadnictwo ormiańskie ujawniło się już w pierwszych wiekach naszej ery. W tym okresie kształtowało się ono przede wszystkim w wyniku dokonywanych przez władców wschodniorzymskich przesiedleń do Tracji, Macedonii, na Peloponez i Cypr. Szczególnie liczne były deportacje ludności ormiańskiej do Tracji, zapoczątkowano je w V w. Był to obszar przygraniczny, narażony na liczne najazdy ludów koczowniczych, powodujące jego wyludnianie się, a w konsekwencji obniżenie potencjału obronnego⁶.

W okresie rzymskim skupiska ormiańskie powstały też na Półwyspie Apenińskim. Były one wynikiem naturalnej migracji z peryferii do centrum (cesarstwa), jak również długotrwałego stacjonowania w tym kraju w okresie bizantyjskim wojskowych kontyngentów armeńskich. Pomędzy IV a XI w. zamieszkiwali oni w licznych miastach włoskich, m.in. Rzymie, Neapolu, Tarencie, Rawennie, Bari⁷.

Od XI w., w wyniku ekspansji plemion tureckich na obszar Armenii, wojen oraz upadku państwa ormiańskiego, Ormianie ponownie licznie zaczęli napływać do Europy. Osiedlano się na obszarze dzisiejszej Bułgarii, Rumunii, Węgier, Ukrainy. Emigrację na północno-zachodnie wybrzeża Morza Czarnego tradycyjnie łączy się ze zdobyciem przez Turków ormiańskiej stolicy Ani. Jednakże ważnym powodem

³ A. Chodubski, *Ormianie jako diasporalna wspólnota...*, s. 69; L. Ritter, *Ormiańskie losy. Historia i przyszłość diaspyry*, Warszawa 2009, s. 49; Diaspora en France – Les Associations, Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (France), www.acam-france.org/contacts/diaspora-france/les-assos.htm, odczyt z dn. 10.09.2011; *Armenian population in the world*, Armenia Diaspora, www.armeniadiaspora.com/population.html, odczyt z dn. 22.11.2011.

⁴ All-Ukrainian population census '2001, State Statistics Committee of Ukraine, www.ukrcensus.gov.ua, odczyt z dn. 25.10.2007.

⁵ Trudności z określeniem liczebności diaspyry ormiańskiej wynikają generalnie ze znacznej ruchliwości przestrzennej tej społeczności, różnego statusu prawnego w krajach zamieszkania, jej wewnętrznego zróżnicowania, jak też różnorodności i niedoskonałości instrumentów badania migracji i struktury etnicznej. Zróżnicowanie wewnętrzne zachodzi przede wszystkim w trzech płaszczyznach: 1) kulturowej i tożsamościowej (identyfikacji), wynikającej z okresu przybycia, kraju, z którego przybyto, miejsca i okresu zamieszkiwania, stopnia i swoistości akulturacji; 2) ekonomicznej; 3) konfesyjnej. Zróżnicowanie to w istotnym stopniu ujawnia się w krajach będących od wieków celem licznych emigracji i ciągłości istnienia diaspyry, m.in. we Francji i Polsce.

⁶ D.M. Lang, *Bułgarzy*, Warszawa 1983, s. 40–41; K. Stopka, *Armenia Christiana*, Kraków 2002, s. 91–93; J. Bonarek, *Romajowie i obcy w kronice Jana Skylitzesa*, Toruń 2003, s. 32, 33, 90.

⁷ H.W. Haussig, *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1969, s. 109–110; K. Stopka, *Armenia...*, s. 94–98.

powstania tam kolonii były szlaki handlowe, wiodące od miast czarnomorskich przez Ruś w głąb Europy. Przyjmuje się, iż już w X w. szlaki handlowe zlokalizowane wzdłuż północnego wybrzeża Morza Czarnego przemierzali ormiańscy kupcy docierając, m.in. do Węgier i Polski⁸. W XI w. istniała ormiańska faktoria kupiecka w Kijowie⁹. Kształtujące się tam warunki pomyślnego rozwoju przyciągały do Europy Wschodniej ormiańskich osadników. Odegrali oni „pewną rolę w procesach umacniania się państwowości i chrześcijańskiej cywilizacji bułgarskiej”¹⁰. Gminy ormiańskie istniały w wielu bułgarskich miastach, m.in. w Filipolu (obecnie Plowdiw), Ochrydzie, Sofii, Welikom Tyrnowie, Warnie, Jambolu i Dobriczu. Zamieszkiwali je zarówno dobrowolnie emigrujący kupcy i rzemieślnicy, jak i przymusowi przesiedleńcy do Tracji.

W X–XI w. Ormianie osiedlali się na Węgrzech i w Siedmiogrodzie. Największe skupiska powstały w Ostrzyhomiu (węg. Esztergom), Gherli, Elizabetpolu (obecnie Sybin). Podobne, jak w Bułgarii i na Węgrzech, ukształtowały się kolonie ormiańskie w Mołdawii, Wołoszczyźnie, na Rusi i Krymie¹¹.

W kolejnych wiekach migracja ormiańska do Europy trwała nadal wobec konfliktów zbrojnych w Azji Mniejszej i na Kaukazie¹². Ormianie emigrowali na tereny dzisiejszej Bułgarii, Macedonii, Rumunii i Mołdawii. Kierowali się również na Ruś, zasilając istniejące już tam osady oraz zakładając nowe, osiedlano się w Królestwie Polskim i w państwach włoskich, jak też w Bawarii.

W epoce wypraw krzyżowych nastąpił rozwój diaspery ormiańskiej na Cyprze, m.in. wobec związków między domami panującymi Królestwa Cypru i Armenii Cylicyjskiej. Wzmógł się on zwłaszcza po upadku Armenii Cylicyjskiej w 1375 r.

Pomyślnie rozwijający się w tym okresie handel lewantyński sprawił, iż wielu Ormian udało się do Włoch (m.in. Ankony, Genui, Perugi, Rimini, Rzymu, Sieny), zakładając tam z czasem własne kościoły, klasztory i hospicja.

⁸ A. Chodubski, *Z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*, [w:] *Polacy w Armenii*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2000, s. 41; A. Pisowicz, *Ormianie na Węgrzech*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2003, nr 32/33, s. 33–34.

⁹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982, s. 16–22; A. Chodubski, *Główne ogniwa kontaktów polsko-ormiańskich do początków XX w.*, Warszawa 1989, s. 1.

¹⁰ A. Pisowicz, *Ormianie w Bułgarii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2003, nr 32/33, s. 40.

¹¹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1990, s. 16; A. Chodubski, *Główne ogniwa...*, s. 1; A. Pisowicz, *Ormianie w Bułgarii*, s. 39–41; idem, *Ormianie na Węgrzech*, s. 33–34; J. Bonarek, op.cit., s. 90.

¹² Przyczyną wychodźstwa w XIV w. była nowa rzeczywistość, jaka ukształtowała się na Bliskim Wschodzie w wyniku rywalizacji politycznej pomiędzy państwami chrześcijańskimi, Mongołami, Turkami seldżuckimi i Mamelukami. W konsekwencji upadło państwo ormiańskie w Cylicji, a Armenia stała się obiektem grabieżczych najazdów mongolskich. Szczególnym okrucieństwem wobec ludności wykazywał się Timur Lenk, najeżdżający kraj w latach 1386–1402.

W XIV–XV w. w okresie weneckiego i genueńskiego panowania na Krymie wykształciły się warunki pomyślnego rozwoju ormiańskiego osadnictwa. Prowadzące przez jego obszar szlaki handlowe oraz liczne emporia stworzyły możliwości rozwoju handlu. Ukształtowało się tam duże skupisko Ormian, a Krym przez współczesnych nazywany był Armenia Martima albo Armenia Magna. W XV w. wieku 3/4 mieszkańców Kaffy stanowili Ormianie (ok. 46 tys.)¹³. Podstawę ich egzystencji stanowił handel z państwami azjatyckimi. Na Krymie rozwijał się sztuka iluminowanych rękopisów, która przetrwała tam do końca XVII w.¹⁴

Osadnictwo ormiańskie na obszarze państwa polskiego rozpoczęło się w XI–XII w. Od XIII w. następował jego stały wzrost. Ormianie licznie osiedlali się wzdłuż tzw. drogi tatarskiej, będącej szlakiem handlowym łączącym Daleki Wschód i zachodnią Europę. Wiódł on, m.in. przez Włodzimierz Wołyński, Łuck i Kijów, a w kolejnym wieku przez Lwów i Kamieniec Podolski. W tych też miejscowościach powstały pierwsze na obszarze Polski ormiańskie kolonie. Osadnictwu sprzyjali władcy polscy i ruscy dostrzegając w nim szanse rozwoju gospodarczego. W 1356 r. król Kazimierz Wielki zezwolił Ormianom lwowskim na autonomię prawną i swobodę wyznania, zaś w 1367 r. zgodził się rezydować we Lwowie ormiańskiemu biskupowi. Jego politykę kontynuowali następcy¹⁵.

Znamienne, iż Ormianie osiedlając się w miastach skupiali się blisko siebie tworząc swoiste wyodrębniające się narodowe kwartały, zwane ormianokendami. Takie ormiańskie dzielnice funkcjonowały m.in. we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, miastach krymskich¹⁶. Ważną rolę w życiu w diasporze odgrywały ormiańskie instytucje religijne, które spełniały także funkcje kulturalne i dobroczynne. W wielu koloniach utworzono struktury Kościoła narodowego. W XIV w. społeczność krymska posiadała własne arcybiskupstwo w Surchacie i biskupstwo w Kaffie¹⁷. Szacuje się, iż tylko w samej Kaffie funkcjonowało aż 30 kościołów ormiańskich¹⁸. Na obszarze Polski Ormianie posiadali biskupstwo (następnie arcybiskupstwo), kilkadziesiąt świątyń, klasztorów. W XIV–XV w. ormiańskie świątynie powstały też w Mołdawii (obszar dzisiejszej Rumunii), w Botoszanach, Jassach, Suczawie¹⁹.

¹³ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie...*, s. 12–13; K. Maksoudian, *Armenian Communities in Eastern Europe*, [w:] *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II: *Foreign dominion to statehood: the fifteenth century to the twentieth century*, red. R.G. Hovannisian, Basingstoke 2004, s. 54.

¹⁴ E.M. Korhmazjan, *Armãnskaâ miniatûra Kryma (XIV–XVII ww.)*, Erevan 1978, s. 5–7.

¹⁵ Por. P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 211, s. 169.

¹⁶ K. Maksoudian, op.cit., s. 59; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 189–190.

¹⁷ K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000, s. 17; idem, *Armenia...*, s. 150–151, 161–163.

¹⁸ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie...*, s. 12–13.

¹⁹ K. Maksoudian, op.cit., s. 73.

Władcy średniowiecznych państw wschodnioeuropejskich byli generalnie przychylni ormiańskiemu osadnictwu, nadając im przywileje religijne, gospodarcze i administracyjne. Zwłaszcza w wielu koloniach w Polsce uzyskali Ormianie autonomię prawną, tworzyli odrębny magistrat, m.in. z własną strażą, odrębne organizacje cechowe, bractwa, w tym nawet paramilitarne (w Polsce tzw. bractwa śmiałków), szpitale, przytułki, szkoły, biblioteki²⁰.

Charakterystyczne, iż kolonie ormiańskie w Europie utrzymywały kontakt z ojczyzną. Generalnie dzięki sieci powiązań handlowych pomiędzy koloniami, jak i poprzez stałe kontakty w ramach struktur religijnych oraz pielgrzymek religijnych. Ormianie tworzyli spółki handlowe, do których należeli rodacy z różnych krajów, np. Polski i Imperium Osmańskiego²¹.

W XV w. w Europie Wschodniej znajdowały się trzy z pięciu najbardziej znaczących gmin ormiańskich, tj. w Kaffie, Lwowie i Kamieńcu Podolskim, obok Pery i Trapezuntu.

W okresie wczesnonowożytnym zaistniały dla ludności ormiańskiej w Europie Wschodniej nowe uwarunkowania polityczno-ekonomiczne. W 2. połowie XV w. wobec ekspansji Turcji osmańskiej w Europie doszło do opanowania przez nią obszarów przyległych do północno-zachodnich wybrzeży Morza Czarnego. Ograniczenie wolnej żeglugi stanowiącej podstawę pomyślności ekonomicznej kolonii krymskich, jak i pogromy ludności chrześcijańskiej, stały się przyczyną wychodźstwa Ormian z tych terenów. Kierowali się oni do Rzeczypospolitej, osiedlając się w istniejących już osadach ormiańskich w Polsce, jak również na Rusi i w Mołdawii²². Wychodźstwo ormiańskie ujawniło się ponownie w XVI i XVII w. w okresie rywalizacji politycznej pomiędzy Turcją a Polską oraz cesarstwem Habsburgów na Bałkanach (oraz Turcją a Persją na Bliskim Wschodzie). Mołdawia i Wołoszczyzna były terenem walk oraz celem kozackich najazdów grabieżczych. Zamieszkała tam ludność ormiańska kierowała się na północ i zachód, do Siedmiogrodu, a następnie do Węgier²³.

W okresie tym ukształtowały się pomyślne warunki dla rozwoju społeczności ormiańskiej w państwie polsko-litewskim. W XVI–XVII w. osiągnęła ona faktycznie pozycję monopolistyczną w handlu Polski ze Wschodem. Ormiańscy rzemieślnicy, artyści i tłumacze zatrudniani byli na polskich dworach, w tym także królewskim²⁴. Również znaczenie mieli Ormianie w handlu pomiędzy państwem Habsburgów

²⁰ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 175–177.

²¹ K. Maksoudian, op.cit., s. 60; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 176, 211.

²² J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 57–59; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie...*, s. 142.

²³ J. Reychman, op.cit., s. 92–95; A. Pisowicz, *Ormianie na Węgrzech...* s. 33–35; K. Maksoudian, op.cit., s. 56, 72, 73.

²⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 209.

a Wschodem²⁵. Służyli oni często dla monarchów polskich, węgierskich i austriackich jako źródło informacji o sytuacji politycznej w imperium osmańskim, a niekiedy ogrywali istotną rolę w dyplomacji, wpływając nawet na kształt traktatów międzynarodowych²⁶.

Część kolonii ormiańskich na Bałkanach nadal funkcjonowała, zwłaszcza tych zlokalizowanych wzdłuż szlaków handlowych, prowadzących z Europy do Azji. W imperium osmańskim struktury ormiańskiego Kościoła na Krymie, w Grecji, Bułgarii, Rumunii, zostały podporządkowane ormiańskiemu patriarchatowi w Konstantynopolu²⁷.

Rozwijał się, zwłaszcza w państwie polsko-litewskim, ormiański samorząd i instytucje, w tym organizacje cechowe, bractwa religijne, tzw. banki pobożne (o charakterze kredytowo-dobroczynnym). Poglębiała się równocześnie integracja Ormian ze społeczeństwami państw, w których zamieszkiwali. W Polsce Ormianie lwowscy w 1578 r. uzyskali dostęp do katolickich organizacji rzemieślniczych.

W dobie kontrreformacji wraz z nasileniem się dążeń Kościoła katolickiego do przywrócenia jedności religijnej w Europie, zaczęto oddziaływać na ormiańskich poddanych władców katolickich. W XVII w. w Polsce i Węgrzech doszło do unii kościelnej z Kościołem katolickim, choć miała ona inny przebieg. Na Węgrzech Kościół ormiański został włączony w struktury węgierskiego Kościoła katolickiego, w Polsce zachował odrębność organizacji i obrządku, a powstałe arcybiskupstwo ormiańskokatolickie ze stolicą we Lwowie przetrwało prawie do połowy XX w.²⁸ Istotną rolę w propagowaniu unii z Rzymem odegrał zakon teatynów.

Istnienie ormiańskich instytucji, zwłaszcza religijnych, samorządowych i oświatowych miało istotne znaczenie dla podtrzymywania tożsamości narodowej. Napływający w różnych okresach do istniejących kolonii ormiańskich nowi wychodźcy różnili się często od gospodarzy obyczajami wyniesionymi z kraju pochodzenia, językiem, klasą społeczną. Np. w Polsce, gdzie ormiańskie osadnictwo stanowiło konglomerat różniących się grup (ze względu na kraj pochodzenia), mówiono po kipczacku oraz różnymi odmianami języka ormiańskiego. Dlatego językiem wewnątrz społeczności stał się ostatecznie polski. W takim przypadku zachowanie odrębności religijnej, nawet w postaci obrządku, decydowało o zachowaniu odrębności narodowościowej.

Wraz z rozwojem handlu ormiańskiego i jego znaczeniem dla handlu europejskiego ze Wschodem, w okresie wczesnonowożytnym nasiliła się migracja ludności ormiańskiej do Europy Zachodniej. W XVI w. jednymi z najważniejszych ośrodków

²⁵ P.S. Fichtner, *Terror and toleration. The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526–1850*, London 2008, s. 92.

²⁶ K. Stopka, *Ormianie w Polsce...*, s. 57, 58.

²⁷ K. Maksoudian, *op.cit.*, s. 72–73.

²⁸ *Ibidem*, s. 76–78.

diaspory na świecie były europejskie miasta: Amsterdam, Lwów, Wenecja i Wiedeń. Kolonie ormiańskie istniały w licznych miastach kontynentu, w obszarze od Bosforu po Atlantyk i Bałtyk.

Zauważa się też zjawisko migracji ormiańskiej wewnątrz państw europejskich, np. na terytorium państwa polsko-litewskiego kierowali się Ormianie z ziem południowo-wschodnich na ziemie Polski centralnej, a także Litwy. W XVIII w. notowano ich obecność niemal we wszystkich znaczących miastach Rzeczypospolitej, zwłaszcza w Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Płocku, Warszawie.

W okresie nowożytnym kolonie ormiańskie były ważnymi ośrodkami życia umysłowego i kulturalnego narodu, które nie miało pomyślnych warunków do rozwoju w ojczyźnie. Rozwijały się także ekonomicznie, tworząc rozległą, łączącą dwa kontynenty i liczne regiony, sieć wymiany handlowej, ale także informacji i idei. W ormiańskiej drukarni w Wenecji w 1512 r. została wydrukowana pierwsza ormiańska książka (*Księga piątkowa*). W XVII w. ormiańskie książki drukowano we Lwowie, Rzymie i Wenecji oraz Konstantynopolu. Powstałe w Europie książki docierały do Azji Mniejszej i Armenii. W drukarni Woskana Jerewanci (1614–1673) w Amsterdamie została wydana w 1668 r. pierwsza ormiańska drukowana *Biblia*, jak też pierwsza książka w nowożytnym języku ormiańskim oraz pierwsza ormiańska drukowana mapa świata. Drukarnia ta w ciągu 26 lat wydała 40 ormiańskich tytułów (w nakładzie od tysiąca do 5 tysięcy), jej działalność miała ogromne znaczenie dla kultury narodowej, gdyż w XVI–XVII w. odczuwano niedostatek książek w ojczystym języku²⁹.

Znaczącą rolę dla zachowania kultury ormiańskiej odegrało ormiańskokatolickie zgromadzenie zakonne utworzone w 1701 r. przez Machitara z Sebastii (1676–1749). Pierwszą jego siedzibą był klasztor w Metoni (Methoni) na Peloponezie (należący do Republiki Weneckiej), następnie, od 1717 r. w Wenecji na Wyspie Świętego Łazarza (San Lazzaro). W drugiej połowie wieku część zakonników oddzieliła się osiadając w Trieście, a od 1810 r. w Wiedniu. Obydwie gałęzie mechitarystów podjęły się roli zachowywania tożsamości narodowej, poprzez działalność oświatową, muzealną, wydawniczą, w tym naukę języka, opracowywanie podręczników, prowadzenie szkół, gromadzenie armeników (m.in. w weneckim klasztorze zgromadzono ok. 5000 manuskryptów, zaś w wiedeńskim ok. 2500)³⁰.

Kształtujące się tendencje niepodległościowe przekształciły kolonie ormiańskie w ośrodki polityczne, zabiegające o poparcie dla idei odrodzenia suwerennej Armenii. Koncepcje wyzwolenia ojczyzny przy pomocy europejskich mocarstw, które toczyły

²⁹ R. Iszchanian, *Książka ormiańska w latach 1512–1920*, Wrocław 1994, s. 35–83; *The Heritage of Armenian Literature*, vol. 3: *From the Eighteenth Century to Modern Times*, red. A.J. Hacikyan, Detroit 2005, s. 43–46.

³⁰ Hasło: *Mekhitarian Order*, [w:] R.R. Adalian, *Historical Dictionary of Armenia*, Lanham 2010, s. 426–432.

wojny z imperium osmańskim powstały w XVI w. Istotnie wspierał je ormiański Kościół narodowy, czyniąc wysiłki dyplomatyczne na rzecz pozyskania dla idei monarchów europejskich. Jednym z władców, który rozważał odtworzenie niepodległego państwa ormiańskiego był król Jan III Sobieski.

Diaspora ormiańska w Europie stała się zapleczem dla ruchów niepodległościowych w Armenii. Istotnie wspierała je politycznie i finansowo oraz dostarczając uczestników powstań, np. diaspora w Amsterdamie znacząco pomagała przy organizacji broni i umundurowania dla ormiańskiego pułku tworzonego przez Izraela Ori Prosziana (1658–1711) w Rosji³¹. Na obszarze Polski głównym ośrodkiem myśli i organizacji narodowowyzwoleńczej stał się Kamieniec Podolski.

W końcu XVIII w. i w XIX w. nasiliło się zjawisko emigracji ormiańskiej do Europy. Emigrowano przede wszystkim z obszarów Persji i Turcji. Wobec intensyfikacji działań niepodległościowych i jawnego sympatyzowania z mocarstwami europejskimi zmienił się na niekorzyść stosunek czynników oficjalnych tych państw do ludności ormiańskiej, a co za tym idzie pogorszyły się warunki bytowe, nasiliły się akty przemocy ze strony czynników oficjalnych³². Uległy zmianie też kierunki emigracji; po upadku państwa polsko-litewskiego przestali Ormianie napływać na jego terytorium, zaś kierowano się przede wszystkim do Rosji i Francji, gdzie byli przychylnie przyjmowani.

Zmieniły się też warunki egzystencji społeczności ormiańskiej na obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Do końca XVIII w. państwa rozbiorowe dokonały prawnej likwidacji odrębności samorządowej Ormian w Polsce. Zachowały się jedynie struktury obrządku ormiańskiego Kościoła katolickiego w państwie Habsburgów, ormiańskim niekatolikom na swobodne wyznawanie wiary zezwolono tam dopiero w 1867 r.³³ W okresie rozbiorów społeczność Ormian polskich uległa silnej asymilacji w społeczeństwie polskim. Poczucie odrębności, choć w ramach narodu polskiego, zachowała część społeczności ormiańskiej w Galicji, określanej jako Ormianie polscy. Liczne ich rodziny weszły do warstwy szlacheckiej i stały się właścicielami majątków ziemskich. Niektórzy otrzymali austriackie tytuły arystokratyczne. Ujawnili się następnie jako aktywni uczestnicy galicyjskiego życia społeczno-politycznego, byli członkami organizacji gospodarczych (m.in. Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Gospodar-

³¹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia...*, s. 158–159; G. Bournoutian, *Eastern Armenia from the seventeenth century to the Russian annexation*, [w:] *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II: *Foreign dominion to statehood: the fifteenth century to the twentieth century*, red. R.G. Hovannisian, Basingstoke 2004, s. 86–87.

³² W 1859 r. władze osmańskie podjęły działania zbrojne w celu likwidacji ostatnich częściowo niezależnych ormiańskich rejonów, m.in. w mieście Zejtun w Cylicji.

³³ H. Hartunian, *Die Armenier in Österreich*, pdf, s. 2, [w:] *Die Österreichisch-Armenische Kulturgesellschaft*, www.oek.org, odczyt z dn. 02.12.2011.

skiego we Lwowie), wykładowcami uniwersyteckimi, zasiadali w Sejmie Krajowym Galicyjskim oraz Radzie Państwa³⁴.

W XIX w. w Europie rozwijała się ormiańska działalność filantropijna, ukierunkowana zwłaszcza na rozwój narodowej oświaty. Z Fundacji Samuela Moorata (Murata) (zm. 1816 r.), handlarza diamentami, powstało w 1834 r. kolegium ormiańskie w Padwie, w 1846 r. przeniesione do Paryża, oraz w 1851 r. drugie w Wenecji³⁵. W 1870 r. Vartan Mamigonian wybudował w Nikozji pierwszą ormiańską szkołę na Cyprze³⁶. W 1865 r. lekarz Józef Teodorowicz (1785–1869) założył we Lwowie bursę dla ubogiej młodzieży ormiańskiej, przekształconą później w Zakład Naukowy im. Józefa Torosowicza. W 1897 r. ks. Kajetan Kasproicz (1854–1909) wybudował bursę ormiańską w Czerniowcach³⁷.

Ormiańskie ośrodki edukacyjne w Europie miały istotny wpływ na rozwój kultury ormiańskiej i przyswajanie nowoczesnych idei. Zajmowano się w nich przekładem literatury europejskiej. Kształcili się tam m.in. tacy wybitni przedstawiciele ormiańskiej literatury dziewiętnastowiecznej, jak poeci Mkrtich Achemian (Mykyrticz Adżemian) (1838–1917) i Ghevont Alishan (Aliszan) (1820–1901) oraz pisarz Arpiar Arpiarian (1852–1908).

W XVIII i XIX w. ormiańska diaspora nadal zabiegała o pozyskanie europejskich władców dla idei wyzwolenia Armenii, np. po przybyciu francuskiej armii do Egiptu i Syrii w 1799 r. nadzieję na odzyskanie niepodległości wiązano z Napoleonem³⁸. Równocześnie przedstawiciele diaspory byli świadkami, a niekiedy i uczestnikami, ruchów i przemian społecznych oraz narodowościowych w Europie. Zacerpnięte idee, często poprzez ormiańskich studentów z Europy, przenikały do społeczności ormiańskiej w Imperium Osmańskim, gdzie zaczęto formułować oczekiwania, a wkrótce i żądania emancypacji narodowościowej. W 1885 r. w Londynie utworzono Ormiańskie Towarzystwo Patriotyczne w Europie w celu organizacji pomocy finansowej i politycznej rodakom w Armenii. W 1887 r. w Genewie grupa studentów założyła Rewolucyjną Partię Hynczakian (następnie jako Socjaldemokratyczna Partia Hynczakian, tzw. Hynczak lub Hunczak), uznawaną za pierwszą ormiańską partię rewolucyjną w diasporze, o charakterze marksistowskim, w późniejszym okresie popierającą radziecką władzę w Armenii³⁹. Kraje europejskie, a przede wszystkim tamtejsza diaspora, dawały możliwość schronienia dla ormiańskich działaczy rewolucyj-

³⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 201–203.

³⁵ *Storia del Collegio Armeno*, Collegio Armeno Moorat Raphael, www.collegioarmeno.com, odczyt z dn. 12.01.2012.

³⁶ A.M. Hadjilyra, *The Armenians of Cyprus*, 2009, s. 23.

³⁷ Por. P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 179.

³⁸ L. Nalbandian, *The Armenian revolutionary movement. The development of Armenian political Parties through the Nineteenth Century*, Berkley–Los Angeles–London 1963, s. 37–38.

³⁹ *Social Democrat Hunchakian Party*, www.hunchak.org.au, odczyt z dn. 17.08.2011.

nych z Imperium Osmańskiego, m.in. do Francji w 1885 r. uciekł Mekertitch Portugalian (Portukalian) (1848–1921), założyciel Partii Armenakan, pierwszej ormiańskiej dziewiętnastowiecznej partii rewolucyjnej. W Marsylii rozpoczął on wydawanie czasopisma „Armenia”, utożsamianego z tą partią⁴⁰.

Wzrost ormiańskiej aktywności i konsolidacji narodowościowej oraz poparcie dla Ormian wrogich Turcji mocarstw, jak też zaistnienie kwestii ormiańskiej na forum międzynarodowym (na kongresie pokojowym w Berlinie w 1878 r.) wpłynęły na podjęcie przez władze tureckie drastycznych prób rozwiązania „problemu ormiańskiego”. W 1891 r. specjalnie powołane oddziały (hamidija) przystąpiły do pogromów ludności ormiańskiej w Imperium Osmańskim, zwłaszcza na terenach zachodniej Armenii. Szacuje się, iż w ich konsekwencji w latach 90. XIX w. 80–200 tys. Ormian udało się na emigrację, część z nich osiedliła się w państwach Europy⁴¹.

Osiedlenie się w Europie Ormian z imperium osmańskiego wpłynęła na ożywienie diaspory. W odpowiedzi na potrzeby społeczności zaczęto tworzyć nowe kościoły, sierocińce, przedszkola, szkoły. Wiele z nich zostało ufundowanych przez zamożnych członków społeczności, np. na Cyprze w latach 1897–1913 utworzono sierociniec, przedszkole, żłobek, szkołę dla dziewcząt i szkołę im. Muszeghiana (Mousheghian). Wzniesiono też nową kaplicę w Nikozji (1892 r.) i kościół w Larnace (1909 r.)⁴². W Paryżu z fundacji Aleksandra Mantaszewa (Mantashev) wybudowano katedrę ormiańską pw. Św. Jana Chrzciciela (1902–1904), akt ten uznaje się za powstanie struktur narodowego Kościoła ormiańskiego we Francji⁴³.

Szacuje się, iż na przełomie XIX i XX w. zamieszkiwało w Europie ok. 60 tys. Ormian. W okresie tym istniało na jej obszarze 6 diecezji Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (katolikosat eczmiaദ്zyński) z 38 świątyniami i 42 tys. wiernych. Ponadto ok. 20 tys. europejskich Ormian było członkami Kościoła katolickiego⁴⁴.

W XX w. wobec wielkich kataklizmów narodowych, które dotknęły Ormian w tym okresie, napłynęły do Europy kolejne fale ludności ormiańskiej, znacząco zwiększając liczebność diaspory. Największe wywołały ludobójstwo Ormian w Turcji w 1915 r. oraz ormiańsko-azerbejdżański konflikt zbrojny o Górski Karabach w latach 90. XX w. W międzyczasie napłynęły też mniej liczne fale imigrantów z krajów Bliskiego Wschodu, m.in. po rewolucji w Egipcie (1952 r.), w wyniku wojny domowej w Libanie (1975 r.) i rewolucji islamskiej w Iranie (1978–1979).

⁴⁰ L. Nalbandian, op.cit., s. 93–94.

⁴¹ N. Hovhannisyán, *The Armenian genocide – Armenocide*, Yerevan 2002, s. 53; G. Kucharczyk, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Warszawa 2004, s. 31–39; Y. Ternon, *Ormianie. Historia zapomnianego ludobójstwa*, Kraków 2005, s. 60–63, 124–125.

⁴² A.M. Hadjilyra, op.cit., s. 23, 26.

⁴³ *Diocèse de l'église apostolique arménienne de France*, www.eglise-apostolique-armenienne.org, odczyt z dn. 12.01.2012.

⁴⁴ M. Ormanian, *Kościół Ormiański*, Kraków 2004, s. 163–158.

Tzw. wielka emigracja z lat 1915–1925 miała przemożny wpływ na funkcjonowanie diaspory ormiańskiej w Europie. Masowe wychodźstwo w tym okresie było spowodowane ludobójstwem Ormian w Turcji (1915 r.), upadkiem niepodległej Republiki Armenii (1920 r.), wycofaniem się Francji z obszaru Cylicji (1921 r.). Według Ministerstwa Diaspory Republiki Armenii, Diasporą Ormiańską (Hajkakan Spjurk) określa się właśnie „ormiańską ludność żyjącą w zjednoczeniu poza Armenią w różnych krajach od 1920 r.”⁴⁵ (czyli po upadku pierwszej niepodległej Republiki Armenii). W okresie tym szczególnie licznie osiedlono się we Francji, jednak mniejsze grupy udały się do większości krajów kontynentu.

Emigracja poosmańska (z obszarów Imperium Osmańskiego), którą łączyło posługiwanie się językiem zachodnioormiańskim oraz wspólne doświadczenia martyrologiczne, jak i też status bezpaństwowców, nadała nowy kształt diasporze w Europie Zachodniej. Stała się ona głównym uczestnikiem życia społecznego i instytucjonalnego diaspory, określając jej cele i wzorce działania.

Od lat 20. XX w. rozpoczął się dynamiczny rozwój instytucjonalizacji życia ormiańskiego w Europie. Podjęto się tworzenia stowarzyszeń dobroczynnych, kulturalnych, sportowych, młodzieżowych, kobiecych, politycznych, religijnych. Były one odpowiedzią na potrzeby uchodźców. Wiele organizacji diasporalnych, które powstały na Bliskim Wschodzie, rozszerzyło swą działalność na Europę. Pierwsze swoje oddziały już w kilka lat po założeniu w 1906 r., otworzyła Armenian General Benevolent Union (AGBU), obecnie największa ormiańska instytucja dobroczynna i pomocowa w diasporze⁴⁶. Jej struktury od 1921 r. działały we Francji. Młodzieżowa organizacja sportowa-harcerska Homenetmen, utworzona w 1918 r., już w 1920 r. otworzyła swój pierwszy europejski oddział w Paryżu. Do 1945 r. powstały łącznie 33 oddziały w Austrii, Belgii, Bułgarii, Cyprze, Francji, Grecji, Rumunii⁴⁷.

Istotne znaczenie dla życia diaspory miało utworzenie w Europie struktur diasporalnych partii politycznych. Poza Hynczakiem powstały struktury także największej partii diaspory, tj. Ormiańskiego Zjednoczenia Rewolucyjnego (tzw. Dasznak), założonego w 1890 r., o charakterze socjalistycznym i narodowym, oraz Partii Liberalno-Demokratycznej Armenii (tzw. Ramgawar), powstałej w 1921 r. Oprócz aktywności politycznej podjęły się one działalności organizacyjnej w szeroko rozumianej sferze społecznej. Przy Dasznaku powstały afiliowane organizacje działające na rzecz diaspory: młodzieżowa Le Nor Seround, stowarzyszenie kobiet Niebieski Krzyż (Blue Cross), jak też Homenetmen. Przy Hynczaku utworzono: młodzieżowy Gaidz Youth

⁴⁵ *Handbook for Armenians Abroad*, RA Ministry of Diaspora, Yerevan 2010, s. 6.

⁴⁶ A.M. Hadjilyra, op.cit., s. 30; *History Of The Armenian General Benevolent Union*, The Armenian General Benevolent Union, <http://www.agbu.am/index.php?p=about>, odczyt z dn. 11.01.2012.

⁴⁷ *The history of Homenetmen*, Homenetmen (Armenian General Athletic Union), www.homenetmen.org, odczyt z dn. 17.18.2011.

Organization, sportowo-harcerski Homenmen (HMM), we Francji zaś kobiety Czerwony Krzyż (la Croix Rouge), Ruch Młodzieży Ormiańskiej Francji (le Mouvement de la Jeunesse Armenienne de France) (JAF) i Organizacja Skautów Jafistes (l'Organisation des Scouts Jafistes) (UJA).

Zwiększenie się liczby diaspory, zwłaszcza we Francji, sprzyjało rozwojowi ormiańskich struktur kościelnych. Ufundowano w tym okresie wiele nowych świątyń, m.in. w latach 1927–1928 wzniesiono kościół pw. Świętej Marii w Nicei, w latach 1928–1931 katedrę pw. Świętych Tłumaczy w Marsylii, w latach 1929–1930 kościół pw. Świętych Piotra i Pawła w Alfortville. Świątynie Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego powstały też w innych krajach, m.in. w 1913 r. rozpoczęła funkcjonowanie kaplica pw. Św. Salwatora w Wiedniu, w 1923 r. kościół Św. Sarkisa w Londynie. W I. połowie XX w. rozwijały się w Europie ormiańskie wspólnoty ewangeliczne. W 1927 r. powstała Ormiańska Unia Ewangelicka Francji⁴⁸.

Dalszy rozwój diaspory w Europie, zwłaszcza w Zachodniej, nastąpił w wyniku licznej, trwającej od lat 40. XX w., jednocześnie falowej (wynikającej z różnych wstrząsów politycznych, m.in. w latach 1952, 1975, 1979), emigracji z krajów Bliskiego Wschodu (Palestyny, Libanu, Iranu, Iraku, Syrii, Egiptu, Turcji)⁴⁹. W znacznym stopniu jej przedstawiciele zintegrowali się z dawną diasporą. Emigracja lewantańska przyczyniła się do rewitalizacji ośrodków i instytucji diaspory. Rozwijały się struktury istniejących organizacji, powstawały nowe, tworzone ośrodki życia religijnego, m.in. powstały nowe oddziały Homenetmenu, w 1950 r. w Grecji, w 1979 r. w Anglii, w 1983 r. we Włoszech, w 1985 r. w Austrii⁵⁰. Wybudowano też liczne kościoły, m.in. w 1969 r. w Troinex w Szwajcarii, w latach 1985–1990 w Brukseli. W 1956 r. w Lizbonie rozpoczęła działalność fundacja przedsiębiorcy naftowego Calousta Gulbenkiana (1869–1955) na rzecz wspierania diaspory, m.in. szerzenia ormiańskiego języka i kultury.

W krajach Europy Wschodniej od II wojny światowej zaistniała nowa, niekorzystna rzeczywistość dla mniejszości narodowych. Ustanowione tam reżimy komunistyczne, dążąc do tworzenia społeczeństw monoetnicznych, generalnie podjęły się licznych działań dyskryminacyjnych mniejszości etnicznej i językowej, uniemożliwiających im funkcjonowanie w przestrzeni publicznej. W latach 1945–1946 dokonano repatriacji znacznej części ludności ormiańskiej z krajów komunistycznych o największej diasporze ormiańskiej, tj. Bułgarii i Rumunii do radzieckiej Armenii, w latach

⁴⁸ T. Ghanalanyan, *Armenian Protestants*, „21st CENTURY” 2010, nr 2 (8), s. 76.

⁴⁹ Por. V.A. Talai, *Armenians in London. The management of social boundaries*, Manchester 1989, s. 43–44; L. Ritter, op.cit., s. 20–21, 35–36, 49–59.

⁵⁰ *The history of Homenetmen*, www.homenetmen.org.

50. i 60. XX w. liczni dobrowolnie opuścili te kraje udając się na emigrację⁵¹. Nieco odmienna sytuacja zaistniała na obszarach Polski włączonych po II wojnie światowej do ZSRR. Licznie zamieszkujący Galicję polscy Ormianie zostali przesiedleni wraz z ludnością polską do powojennej Polski, gdzie znaleźli się w rozproszeniu. Została przez to w znacznym stopniu przerwana ciągłość funkcjonowania instytucjonalnego. W Polsce właściwie jedyną formą organizacyjną przez długi okres była parafia ormiańskokatolicka powstała w Gliwicach w 1945 r. Polityka władz w krajach komunistycznych prowadziła do zaniku życia diaspory i asymilacji ludności ormiańskiej. Ożywienie instytucjonalne społeczności Ormian polskich nastąpiło dopiero w latach 80. XX w., kiedy to przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym powstały Koła Zainteresowań Kulturą Ormian w trzech ośrodkach, tj. Warszawie, Krakowie i Gdańsku.

W ostatnim dziesięcioleciu XX w. zaistniały nowe uwarunkowania dla diaspory ormiańskiej w Europie. W krajach Europy Wschodniej nastąpiły przemiany ustrojowe, upadły dotychczasowe systemy komunistyczne ograniczające funkcjonowanie mniejszości narodowych oraz powstały nowe państwa, w których podjęto się budowy nowej rzeczywistości społeczno-politycznej odwołując się do wzorów zachodnich demokracji i społeczeństw pluralistycznych. Równocześnie z postradzieckiej Armenii napłynęła do Europy nowa, liczna fala ormiańskich emigrantów. Zdecydowali się oni na wychodźstwo wobec złej sytuacji ekonomicznej zaistniałej w wyniku wojny z Azerbejdżanem o Górski Karabach. Szacuje się, iż w latach 1990–2005 opuściło Armenię 800 tys. – milion osób⁵². Znaczna część osiedliła się w Europie, zamieszkując w rozproszeniu niemal we wszystkich krajach, najliczniej jednak we Francji, Ukrainie, Niemczech i Polsce⁵³.

Nowi emigranci są generalnie obywatelami Armenii oraz członkami Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego ze stolicą w Eczmiadynie, językiem komunikacji wewnątrz społeczności jest wschodnioormiański. Na wychodźstwie podjęli się głównie działalności handlowej i gastronomicznej, liczni z nich przez wiele lat pozostawali nielegalnie i mieli trudności z zalegalizowaniem pobytu. Przedstawiciele diaspory nowych przybyszów określili mianem „Hajstańców”, co odpowiada stosowanemu niekiedy w Polsce określeniu „Armeńcy”, choć w literaturze naukowej używa się okre-

⁵¹ K. Maksoudian, op.cit., s. 73, 75.

⁵² P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 62.

⁵³ Jej wielkość trudno precyzyjnie określić, gdyż znaczna część imigrantów z Armenii przebyła lub też zamieszkała w krajach Europy nielegalnie. O jej liczebności świadczą niektóre dane statystyczne, m.in. liczba obywateli Armenii ubiegających się o azyl w krajach Europy Zachodniej w latach 1992–2001 wg IOM wyniosła 43,8 tys., w tym do Niemiec 24,1 tys. Badania społeczności ormiańskiej w Polsce wykazały, iż od początku lat 90. XX w. osiedliło się tam ok. 40–50 tys. nowych emigrantów, z czego zamieszkuje aktualnie ok. 20–30 tys. *Irregular Migration and Smuggling of Migrants from Armenia*, International Organization for Migration, styczeń 2002, s. 15; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce...*, s. 227–233.

ślenia „nowa emigracja” (lub „imigranci”)⁵⁴. Zauważa się też trudności w integracji z dawną diasporą, w niektórych miejscach po krótkim okresie wzajemnych kontaktów doszło do separacji przedstawicieli obydwu grup. Równocześnie jednak nowa emigracja przyczyniła się do ożywienia diaspory zarówno w wymiarze lokalnym, krajowym, jak i międzynarodowym oraz jej kontaktów z Armenią. Bezpośrednio przyczyniła się też do powstania ośrodków diaspory w tych krajach Europy, gdzie wcześniej ich nie było lub ich ciągłość została przerwana, takich jak: Litwa, Łotwa, Estonia, Czechy, Ukraina, Białoruś.

Nowi emigranci podjęli się tworzenia instytucji, w znaczącej części o charakterze ekskluzywnym i ukierunkowanych na zaspokajanie potrzeb socjalno-bytowych własnej grupy. Zauważa się, iż generalnie niewielka część włączyła się w działania istniejących organizacji, choć uzależnione to jest od specyfiki życia diasporalnego w konkretnym kraju. Pojawienie się nowych emigrantów z Armenii stało się dla diaspory wyzwaniem potrzeby opracowania nowego modelu działalności, potrafiącego zaspokoić oczekiwania całej społeczności. Podczas gdy dla przedstawicieli starej diaspory, silnie zasymilowanych w miejscach zamieszkania, priorytetem jest podtrzymywanie tożsamości i pielęgnacja dziedzictwa kulturowego, dla nowych emigrantów najbardziej istotne jest pokonywanie barier adaptacyjnych i zaspokajanie potrzeb bytowych w nowych miejscach osiedlenia. Równocześnie elementami spajającymi obie grupy są: po pierwsze – ukierunkowanie na upamiętnianie ludobójstwa Ormian z 1915 r., także polityczne dążenie do powszechnego uznania tej zbrodni w świecie; po drugie – pomoc ojczyźnie, która przybiera generalnie dwie formy: pomoc indywidualną nowych emigrantów pozostawionym w Armenii bliskim oraz pomoc instytucjonalną, poprzez różnorodne fundacje, stowarzyszenia i programy pomocowe.

W obrazie współczesnego życia diaspory ormiańskiej w Europie zwraca uwagę znacząca aktywność zawodowa i kulturalna jej przedstawicieli. Ormianie ujawnią się generalnie w większości zawodów, niekiedy zajmują stanowiska kierownicze i wysoko sytuowane w hierarchii prestiżu zawodowego. Liczni podejmują się pracy w sferze nauki, kultury i sztuki oraz sporcie, aktywnie włączając się w budownictwo pomyślnego rozwoju kulturalnego krajów osiedlenia. Społeczność ormiańska w Europie ujawnia także ukierunkowanie na podtrzymywanie i tworzenie różnorodnych etnicznych instytucji, które są generalnie odpowiedzią na jej potrzeby. Szacuje się, iż współcześnie funkcjonuje ich na kontynencie kilkaset. We Francji jest ok. 300⁵⁵ ormiańskich instytucji, w innych krajach od kilku do kilkudziesięciu (np. w Polsce ok. 20).

⁵⁴ Hajastan to po ormiańsku Armenia. L. Ritter, op.cit., s. 19–20, 35; P. Nieczuja-Ostrowski, *Emigracja ormiańska w Polsce na przełomie XX i XXI stulecia*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2010, nr 62/63, s. 15–24.

⁵⁵ *Diaspora en France – Les Associations, Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée (France)*, www.acam-france.org/contacts/diaspora-france/les-assos.htm, odczyt z dn. 10.09.2011.

Ormiański Kościół Apostolski katolikosatu eczmiaadzyńskiego posiada 9 diecezji w 7 krajach UE i 60 świątyń (Austria, Bułgaria, Francja, Grecja, Niemcy, Rumunia, Wielka Brytania), zaś katolikosatu cylicyjskiego 2 diecezje (Grecja i Cypr). Ormiański Kościół Katolicki ma 2 diecezje i 20 świątyń w 7 krajach. Ormiańska wspólnota ewangelicka posiada 20 świątyń w 6 krajach UE. Oprócz działalności religijnej Kościoły prowadzą szeroką działalność społeczną na rzecz członków swoich wspólnot, jak i całej społeczności ormiańskiej. Tworzą wydawnictwa, szkoły, biblioteki, chóry, towarzystwa dobroczynne, stowarzyszenia młodzieży i kobiet, domy opieki.

Większość z licznych świeckich organizacji ma charakter kulturalno-oświatowy lub dobroczynny. Tworzy się szkoły językowe, biblioteki, muzea. Zakłada się też organizacje wspierające adaptację socjalno-bytową i prawną nowych imigrantów, jak też sportowe, studenckie, zawodowe. Niektóre mają charakter ponadkrajowy (ogólnodiasporalny) i posiadają jednostki organizacyjne w kilku państwach (m.in. AGBU, Homenetmen, Hamazkajin). Funkcjonują nadal na obszarze Europy diasporalne partie polityczne: Dasznak, Hynczak i Ramgawar, jak i sieć organizacji o charakterze politycznym jaką są Ormiańskie Komitety Narodowe (Armenian National Committee) (ANC) utworzone w wielu krajach na całym świecie⁵⁶. Uznaje się je za głównego reprezentanta politycznego diasporę ormiańską. Ich działalność koncentruje się na kwestii powszechnego uznania i potępienia przez społeczność międzynarodową ormiańskiego ludobójstwa w 1915 r. w Turcji. Regionalne biura ANC istnieją w 11 krajach UE⁵⁷.

Zauważa się znaczną aktywność diasporę w sferze medialnej i wydawniczej. Znaczna część instytucji posiada własne organy w formie stron internetowych, dzienników, miesięczników, kwartalników czy roczników, wydaje się liczne książki naukowe i popularyzujące wiedzę o Ormianach i Armenii. Funkcjonują też nieliczne rozgłoszenie radiowe (np. Radio Arménie i Radio Gayané we Francji).

W refleksji ogólnej można stwierdzić, iż:

1) Kraje Europy od stuleci są celem ormiańskiego osadnictwa. Do średniowiecza rozwijało się ono generalnie w południowo-wschodniej części kontynentu, od nowożytności również w części zachodniej, zaś w XX w. zauważa się osiedlanie się Ormian we wszystkich państwach Europy.

2) O licznych osadnictwie w krajach europejskich decydowały kwestie ekonomiczne i polityczne, tj. pomyślność rozwoju gospodarczego oraz przychylność czynników oficjalnych, stwarzające możliwości podniesienia poziomu warunków byto-

⁵⁶ Por. V. A. Talai, op.cit., s. 33–34.

⁵⁷ *Delegation Europeenne du CDCA*, www.cdca.asso.fr/cdcaeuropa/cdcaeuropa-alerte_anglais.htm, odczyt z dn. 12.06.2011; *Comité de Défense de la Cause Arménienne*, www.cdca.asso.fr/s/english.php?r=10, odczyt z dn. 12.06.2011.

wych oraz zachowania własnych praw i obyczajów. Generalnie Europa postrzegana była, i jest, przez Ormian jako obszar wysokiego rozwoju ekonomicznego i cywilizacyjnego, przez co chętnie wskazują oni na związki cywilizacyjne i kulturowe z europejskością.

3) Wielowiekowe funkcjonowanie licznej diaspory ormiańskiej i pomyślny rozwój jej ośrodków w Europie miały istotne znaczenie dla zachowania dziedzictwa kulturowego narodu. Ormiańskie kolonie w krajach europejskich stały się ważnymi ośrodkami rozwoju kultury w okresach kryzysów politycznych i ekonomicznych w ojczyźnie (upadku państwowości, wojen, prześladowań, okresów głodu), m.in. w nich powstały pierwsze drukarnie i pierwsze drukowane książki, rozwijała się też literatura we współczesnym języku ormiańskim. Europejska diaspora były w przeszłości intelektualnym, politycznym i finansowym zapleczem dla ruchów narodowowyzwoleńczych i odbudowy państwa; z niej docierała myśl narodowa i rewolucyjna do Armenii, jak i znaczące wsparcie finansowe. Również aktualnie pełni rolę polityczno-finansowego zaplecza i „ambasadora” interesów Armenii w krajach Europy, m.in. w kwestii uznania ludobójstwa Ormian z 1915 r.

4) Obecność społeczności ormiańskiej w Europie miała też znaczenie dla narodów europejskich. Zauważa się, iż Ormianie osiedlając się w krajach Europy aktywnie włączali się w budownictwo pomyślnego ich rozwoju gospodarczego i kulturalnego, angażując w nie swój kapitał kulturowy i intelektualny. Liczni stali się luminarzami kultur narodowych, m.in. w Polsce ks. Grzegorz Piramowicz (1735–1801), w Rumunii kompozytor Mihail Jora (1891–1971), w Wielkiej Brytanii pisarz Michael Arien (1896–1956), we Francji piosenkarz Charles Aznavour (ur. 1924 r.). Współcześnie zauważa się Ormian też w europejskim sporcie, w którym odnoszą istotne sukcesy⁵⁸. Wreszcie wielowiekowe związki ormiańsko-europejskie wpłynęły na cywilizacyjne utożsamianie się Ormian z Europą i dążenie elit oraz społeczeństwa Armenii do zacieśniania związków politycznych z Unią Europejską.

5) Za główny problem w życiu diaspory ormiańskiej w Europie uznaje się zagrożenie asymilacją, utratą znajomości języka ojczystego oraz identyfikacji z ormiańskością, do czego często dochodzi już w drugim pokoleniu emigrantów. Znaczącym problemem są też trudności w integracji przedstawicieli starej i najnowszej emigracji, tj. brak wzajemnego zrozumienia i współpracy; kontakt z nowymi przybyszami często skłania do weryfikacji i zredefiniowania autoidentyfikacji przedstawicieli starej emigracji, co niekiedy prowadzi do zerwania z ormiańskością. Istotnym problemem są

⁵⁸ Por. Paweł Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańscy mistrzowie olimpijscy*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2010, nr 62/63, s. 42–48; idem, *Współcześni imigranci ormiańscy w polskim sporcie*, [w:] *W. kręgu pytań o tożsamość narodową i etniczną Pomorza Gdańskiego*, red. A. Chodubski, A. Frączek, H. Głogowska, A. Waśkiewicz, Wyd. GWSH, Gdańsk 2011, s. 100–118.

kwesie niemożności zalegalizowania pobytu i zatrudnienia, a co za tym idzie wieloletnie zamieszkiwanie bez zezwolenia, dotyczące znaczącej części nowych emigrantów, np. w Polsce by rozwiązać ten problem zdecydowano się na przeprowadzenie w latach 2003, 2007 i 2012 abolicji dla cudzoziemców długo pozostających w kraju, które były skierowane przede wszystkim do Ormian, obok Wietnamczyków i Ukraińców.